

ПІД ДАМОКЛОВИМ МЕЧЕМ РЕФОРМИ

Процеси перебудови всіх форм соціально-економічного, культурного та національного життя, які переживала Україна за пореволюційні десятиліття, втягували у свою орбіту і наукові бібліотеки.

Сумнозвісна реформа вищої школи 1920-х рр. важко вплинула на їх діяльність та існування. На жаль, відсутність архівів, обмаль публікацій у спеціальній періодиці того часу не дозволяють дослідити цей період в історії вузівських бібліотек України і Харкова. З розумілих для нас причин ці роки залишаються “білою плямою” в історії бібліотекознавства.

Знищення університетів, як “архаїчної”, “середньовічної”, “схоластичної” освіти, (яких тільки принизливих ярликів не клеїли університетам ідеологи реформи!) було пов’язане, крім змістовних аспектів вишівської реформи, з безумовною необхідністю наявності у новостворених інститутів учбово-допоміжних установ. Найнагальнішою потребою було створення бібліотек. Але вони, як складна структура, не створюються за бажанням чиновників, на потребу часу. Зрозуміло, що єдиним джерелом створення бібліотек нової системи освіти мали бути колишні університетські бібліотеки.

1920–1933 рр. – найдраматичніший період в історії Харківського університету. Відокремлення юридичного

і медичного факультетів і організація на їх базі самостійних вузів стало початком знищення найстарішого університету України. Вже влітку 1920 р. Харківський університет припинив своє існування. Створено натовість Вищі педагогічні курси, а згодом незрозуміла за змістом і цілком беззастережним Академією теоретичних знань через рік свого безславного існування була у 1921 р. реорганізована у Харківський інститут народної освіти (ХІНО), з двома факультетами (професійної освіти і соціального виховання).

Університетська бібліотека залишилась без своєї *Alma mater*, без організації, яка б опікувалась нею. Намагаючись зберегти цінну книжкову колекцію у період ломки старого апарату РНК УСРР своєю постановою (1922 р.) переводить бібліотеку у підпорядкування Наркомосвіти, зокрема, Укрнауки, як органу управління науковими установами. Колишня університетська бібліотека одержує нову назву “Центральна науково-учбова бібліотека” (ЦНУБ)¹. Вона стає загальнодоступною, публічною.

Не зважаючи на негаразди перших пореволюційних років (відсутність видавничої бази наукової літератури в Україні, мізерні асигнування, надходження і штати, припинення видання “Записок Харьковского университета” а, як наслідок, книгообміну, тяжкі умови праці –

III. Джерелознавчі галузі знань

бібліотека три роки не опалювалась і не мала електричного освітлення), кількість читачів і книгообіг за період з 1923 до 1927 р. збільшуються втричі. Обслуговуються науковці, студенти всіх вузів міста. Одну третину їх складають викладачі і студенти ХІНО. У 1925 р. створюється довідкове бюро, марксіський кабінет. Але для колишньої університетської бібліотеки не дає спокою реформаторам освіти.

Майже одночасно в Україні починається реформа бібліотечної справи. Держнаукметодком Наркомосу ставить питання про реорганізацію бібліотечної системи своєї галузі в контексті загальної системи освіти, завдань реформи.

У 1925 р. на шпальтах Центрального органу ЦККП (б) у з'являються статті М. Годкевича (Книжкова палата України) "Поширити керівництво, завершити систему", "Якої бібліотеки потребує столиця"². В них вперше ставиться питання про об'єднання колишніх університетських бібліотек з громадськими. Автор вважає, що за нових обставин існування ЦНУБ приречено на загибель, що такі бібліотеки існують як великі кладовища, а не для широкого загалу робітничого читача і пролетарської інтелігенції.

Ідея, висунута, на жаль, фахівцем, була підтримана на офіційному рівні. На I конференції наукових бібліотек (28–31 грудня 1925 р.), яка відбулася у Києві, її озвучив у своїй доповіді "Організація мережі наукових бібліотек та найближчі завдання в їх роботі" представник Укрнауки В.В. Дубровський³. Він запропонував об'єднати колишню університетську бібліотеку з бібліотекою імені Короленка, ліквідувавши її як самостійну установу.

Так була започаткована дискусія навколо майбутнього однієї з найбільших книгозбірень України. І хоча в полеміці йшлося лише про харківські бібліотеки, але по суті справа торкалася й інших університетських бібліотек.

Першим, хто зважився на захист колишньої університетської бібліотеки, був її директор, відомий ще за часів імператорського Харківського університету український бібліотекознавець Костянтин Іванович Рубинський. У 1928 р. він публікує чотири статті. В одній з них під назвою "Чи варто об'єднувати?", у порядку обговорення публікацій М. Годкевича, він писав: "117 років збирали учені університету свою бібліотеку. Створилась бібліотека, якою може пишатись Харків. Ліквідувавши її, ми позбавимось концентрованої наукової бібліотеки, де кожний учений, який цікавиться тим чи іншим питанням, зміг би знайти відповідну книжку. Не в інтересах науки ламати бібліотеку"⁴. Поставивши питання про злиття двох найбільших бібліотек Харкова, ініціатори реформи не дали чіткої пропозиції як розподілити півмільйонні фонди. Не уможливив для себе зайняти ту чи іншу позицію науково-дослідний інститут книги, вважаючи що це питання недостатньо вивчено. До честі Укрнауки треба віднести те, що вона обережно віднеслася до цього питання.

Рішуча позиція К. І. Рубинського і невизначеність Укрнауки викликають незадоволення амбіційних керівників новостворених вузів, зокрема ХІНО. Відсутність єдиної бібліотеки гальмує хід реформи вищої освіти, яка передбачала введення нових методів і форм навчання.

У спадок від знищеного університету ХІНО одержав не тільки провідних вчених, але і його матеріальну базу, зокрема, 25 спеціальних кабінетів (тільки книжкові фонди яких складали понад 80 тис. назв наукової літератури). Із заснуванням ХІНО була створена ще низка навчальних кабінетів. Але витративши великі кошти, ХІНО не одержав необхідної бази для забезпечення навчального процесу. Розкидані, за відсутності єдиного бібліотечного приміщення по всьому місту, керовані малокваліфікованим персоналом, більше 40 кабінетів, за висловом ректора, "були у жахливому стані".

Лабораторно-бригадний метод викладання, який запроваджувався у вузах, передбачав, що вивчення студентами навчального матеріалу мало відбуватись не у вигляді пасивного сприймання лекцій професорів, а шляхом самостійної роботи студентів. Скорочення лекційних занять, скасування іспитів, введення "днів вільного розкладу", коли студент міг приходити до кабінету або бібліотеки для самостійної роботи (а міг і взагалі не приходити!), перехід вузів на безперервний робочий тиждень – всі ці новачки не враховували можливостей кабінетів і ЦНУБ. У зв'язку з відсутністю необхідної кількості навчальної літератури і недостатніми штатами вони не мали змоги забезпечити потреби студентів.

Конференція наукових бібліотек УСРР (1925 р.) вимушена була визнати, що проведення лабораторного методу занять і організація кабінетів у вузах без глибоко продуманого плану, привела до цілком негативних наслідків, розпорошення книжкових багатств центральної бібліотеки, паралелізму, неефективному використанню літератури, значним її втратам. Навчальні кабінети, за визначенням конференції, повинні бути частиною фонду центральної бібліотеки.

У дискусію про долю ЦНУБ включається у 1928 р. ректор ХІНО М. Гаврилів. У статті "Дайте і нам слово сказати"⁵ він стверджує "університету тепер нема і його бібліотека не може рости у напрямку потреб неіснуючої установи. Якщо вона ще бореться за існування, то це нагадує боротьбу організму, що його штучно підтримують при приступах серцевої астми вдиханням кисню з марксіського кабінету(!), між тим, як в нових інститутах ростуть молоді бібліотеки мов безтрадиційні комсомолята на очах бабусі ЦНБ". Образний, одночасно образливий і їдкий вислів ректора вузу. Зовсім сучасно! Логічним виходом з ситуації ректор вважає реорганізацію колишньої університетської бібліотеки і передачу її літератури відповідним спадкоємцям. Ректор вважає кроком вперед ліквідацію бібліотеки Київського університету, злиття її з фондом Всенародної бібліотеки України і передачу приміщення і навчальної літератури

ХІНО. В той час, як Харків робить крок назад. Але він не втрачає надій, що Держнаукметодком вирішить цю проблему.

Над колишньою університетською бібліотекою на довгі вісім років нависає домоклів меч знищення.

Тринадцять років сирітства були найтяжчими у її історії. Тому поколінню бібліотекарів випала важка доля. Безкінечні вилучення літератури з політичних мотивів, розпочата чистка соціального складу бібліотек, жертвою якої стали декілька керівників бібліотеки, в тому числі К. І. Рубинський, лихоманка фінансування – все це деморалізувало колектив.

До того ж, іде, санкціоноване Наркомосом, розтягання фонду бібліотеки, передача книг і цілих галузевих відділів новоствореним науковим установам, бібліотекам, музеям Києва.

– 1929 рік. Українському науково-дослідному інституту педагогіки передається педагогічний відділ ЦНУБ (44 тис. книг);

– 1929 рік. Український державний медичний бібліотеці – фонд медичної літератури;

– 1929 рік. Бібліотеку спіткав важкий удар. Розпорядженням Укрнауки науково-дослідному інституту ім. Т. Г. Шевченка передаються 63 найцінніших рукописів, які ніякого відношення до його досліджень не мали. Це рукописи М. О. Добролюбова, О. М. Радішева, М. Ю. Лермонтова, лист О. С. Пушкіна до Радзянко, рукописи пісень Гейне, листи М. М. Карамзіна, а також безцінні для Харківського університету “Бумаги об основании Харьковского университета”, “Дело правления университета о Каразине” та інші. Університет полишився матеріалів щодо його документальної історії, а бібліотека – раритетів, які складали її славу і гордість;

– 1930 рік. До бібліотеки інституту історії партії і Жовтневої революції при ЦК КП(б)У передано більше тисячі одиниць суспільно-політичних журналів.

Перелік втрат бібліотеки можливо було б продовжувати. Справжнім апофеозом кампанії з приводу з'єднання харківських бібліотек стало засідання спеціальної наради при секторі науки Наркомосвіти (1931), яка ухвалила замість двох бібліотек, що є в Харкові, ЦНУБ та Державної бібліотеки ім. Короленка утворити єдину бібліотеку ім. т. Сталіна. Ця бібліотека має бути, за ствердженням реформаторів, однією з найкращих в СРСР⁶. Так, колишня університетська бібліотека мало не одержала імені батька народів.

Кінець дискусії про долю бібліотеки поклав Наркомосвіти України М. О. Скрипник. У своєму виступі на колегії Наркомосвіти у 1932 р. він сказав: “Не думаю, що вийде добре, коли об'єднати наукову бібліотеку з бібліотекою ім. Короленка. Тут треба виходити з цілеспрямованості бібліотеки. Наукова бібліотека має бути знаряддям наукової роботи... Завдання бібліотеки ім. Короленка інше, а саме: обслуговування широкого культурно-пролетарського активу для набуття знань. Цілеспрямованість інші, а значить, і об'єднувати не треба. Нам треба цей об'єднаний ентузіазм дещо прикоротити. Кілька разів це питання підноситься, кілька разів доходило воно до колегії і кожного разу відмовляти. Треба і зараз також відмовити”⁷.

На привеликий жаль, бібліотеку в цей скрутніший час не підтримали її читачі, учені колишнього університету. Не зробив цього і Д. І. Багалій, який любив бібліотеку і багато свого часу для неї зробив. Не захистили її і його колеги, ті, що займали провідні посади у Наркомосвіти (М. Яворський). Ми не маємо права осудити опального вже не той час видатного історика, бо істинним суддею для себе був він сам.

Сторінка історії харківського університету, до якої ми тільки но доторкнулись, перенесла нас до непівської доби грандіозних зламів і потрясінь, досвід яких так поєднує нас із сьогоденням.

¹ О Центральной научно-учебной библиотеке: Постановление СНК УССР, 27 февр. 1922 г. // Соб. узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1922. – № 9. – 27 февр. – С. 152–154.

² Годкевич М. Якої бібліотеки потребує столиця // Комуніст. – Х., 1928. – 9 верес.

³ Дубровський В.В. Організація мережі наукових бібліотек та найближчі завдання в їх роботі // Бібліот. збірник. – 1926. – № 1. – С. 10–16.

⁴ О Центральной научно-учебной библиотеке: Постановление СНК УССР, 27 февр. 1922 г. // Соб. узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1922. – № 9. – 27 февр. – С. 152–154.

⁵ Гаврилів М. Дайте і нам слово сказати // Комуніст. – Х., 1928. – 11 жовт.

⁶ Реорганізація бібліотечної справи в столиці: [Спец. нарада при секторі науки] // Рад. книг. – 1931. – 25 сент. № 24. – С. 31.

⁷ Скрипник М. О. Кілька слів про бібліотечну справу: Промова на засіданні Колегії НКО 3.05.1932 р. по питанню “Про стан і перспективи роботи наукових бібліотек” // За соц. будівництво. – 1932. – № 2. – С. 5–9.

СТУДІЇ

З АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

2003
ТОМ 10

ЗМІСТ

Архівна справа: історія та сучасність

Новохатський Костянтин Краєзнавство, літописання, архіви: можливі перспективи	5
Прийсь Тетяна Участь архівних установ України у написанні "Історії міст і сіл Української РСР"	6
Клименко Тетяна З історії розвитку архівної справи на Черкащині	8
Тимошенко Леонід Архіви уніатської церкви – джерельна база дослідження краєзнавства Правобережжя XVII–XVIII ст.	12
Стецик Юрій Монастирські архіви Перемишльщини як джерело історичного краєзнавства	17

Теорія і методика архівознавства

Скрицька Лариса Патріція Кеннеді Грімстед про проблему возз'єднання української архівної спадщини. Від перекладача-референта	20
---	----

Джерелознавчі галузі знань

Солонська Наталія Щодо створення зведеного каталогу давньоболгарських джерел, які знаходилися в імовірному фонді бібліотеки Ярослава Мудрого	32
Березюк Ніна Під дамокловим мечем реформи	37
Понедельнік Лариса Декоративно-ужиткове мистецтво Волині міжвоєнного періоду (1921–1939)	39
Климова Катерина Воєнно-історичне краєзнавство початку XX ст.	42
Якубовський Володимир Деякі історіографічні проблеми історії Болохівської землі	46
Хаварівський Богдан, Клименко Олег Тернопіль кризь призму геральдики	52
Кочеркевич Ярина Побут львів'ян XVII ст. (джерелознавчий аналіз заповітів)	55
Єрмолаєва Елла Історіографія XIX – початку XX ст. щодо освоєння українського Приазов'я німецькими переселенцями	58
Бекетова Валентина Краєзнавча проблематика на сторінках журналу "Исторический вестник"	62
Дроздовська Олеся Історія заснування й краєзнавчої студії журналу "Літопис Бойківщини"	66
Заяць Андрій Публікації локаційно-магдебурзьких привілеїв містам Волині XVI – першої половини XVII ст. у виданнях другої половини XIX – початку XX ст.	69
Тиміш Лідія Краєзнавча проблематика Львівських історико-церковних досліджень (міжвоєнний період)	71
Біла Світлана Краєзнавча тематика у дослідженнях подільських істориків церкви	75
Петрик Андрій Історико-краєзнавчі аспекти дослідження боярських родоводів Перемишльської землі на сторінках "Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка"	79
Мишук Галина Рукописи з нумізматики в архіві Одеського товариства історії та старожитностей у зібранні Інституту рукопису НБУВ	84
Верба Ігор Стаття Наталії Полонської-Василенко "До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін)": датування, інтерпретації	89

Документознавство: історія, теорія, практика

Чепуренко Янна Інтернет-ресурси органів державної влади України: формування, структура, наповнення	91
---	----

Історія установ, товариств і об'єднань

Попельницький Олексій З історії формування рукописних фондів Національного музею історії України	96
Сінкевич Євген Використання фондів Державного архіву Херсонської області у дослідженні історії Херсонського державного університету	105
Кметь Василь З історії дослідження Львівської єпархії XVI – початку XVII ст.	107
Недбалська Олена Розвиток медичної справи на Єлисаветградщині в кінці XIX – на початку XX ст. ..	115
Латиш Олена Стан медичного забезпечення населення Західної України в період нацистської окупації	118
Сахно Володимир Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20-30-ті рр. XX ст.	122
Тюрменко Ірина Київське шкільництво часів Української держави (1918) в документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України	124

Огляди архівних фондів

Капраль Мирон Огляд джерел до історії національних громад Львова XVI–XVIII ст.	129
Голубко Віктор, Середяк Алла Документи особового архівного фонду Йосифа Гронського у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України	134
Смукот Ігор Архів Самбірської економії як джерело до історії міст і сіл Прикарпаття	137
Лохматова Алла Фонди обласних державних архівів як джерело з історії селянства в пореформеній Україні	139
Бут Олександр, Добров Петро "Економічна контрреволюція" в радянській Україні у дзеркалі архівних документів	144
Адамовський Володимир Документи архівів України як джерело вивчення масових депортацій українського населення 1920–1930-х рр.	146
Коник Юлія Фонд Херсонського духовного правління як важливе джерело краєзнавчих досліджень	149
Кравчук Петро Фонди Державного архіву Львівської області як джерело краєзнавчих досліджень	152
Терещук Наталія Метричні книги другої половини XIX ст. як джерельна база вивчення історії грецької діаспори м. Севастополя	153